

Тетяна Ястремська

Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

СЕМАНТИЧНА ОПОЗИЦІЯ „ВЕРХ / НИЗ” У ДІАЛЕКТНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Semantic Opposition “top / bottom” in the Ukrainian Dialectal Worldview

ABSTRACT: The “top-bottom” opposition is a binary spatial opposition. It describes the orientation of objects in space as well as identifies the spatial qualification of an object and models the coordinate system of the linguistic (resp. dialectal) worldview. This article deals with the problem of the semantic structure of derivatives, i.e. fragments of the derivative clusters of the base words of this opposition: *верх, гора* (“top”) and *низ, гора, (с)нід* (“bottom”). The author scrutinizes the semantics of the adjectives *вѣрхній (верховій, верхівний), горішній (гórний) / ніжній (низовій), дóлішній (дóльний), спідній (сподовій)*. These semantic features are analyzed within three semantic subcomplexes: ‘the top / bottom of the object’; ‘high / low limit’; ‘surface (exterior / interior)’. The subcomplexes unite the meanings of the adjectives which are structured hierarchically. These meanings represent different aspects of Ukrainian life. This study applied the traditional onomasiological descriptive model, moving the focus from the meaning to the word. The analysed units represent semantic and derivational features which are typical for the dialects of the Ukrainian language. The sources of the study are historical and regional dictionaries and texts, as well as linguistic atlases. As the study is based on an analysis of historical sources and manuscripts of the Ukrainian language from the 11th century onwards, semantic changes were recorded at different historical stages.

KEYWORDS: dialects of the Ukrainian language, dialectal worldview, semantic opposition, semantics, derivation, adjective.

Діалектна картина світу

Уявлення діалектоносіїв про матеріальний та духовний світи, відображені в мові, формують діалектну картину світу¹. Літературна мова й діалекти дещо по-різному віддзеркалюють ці „світи”, як і відмінними є картини світу носіїв різних говорів, що зумовлено передусім їх локалізацією та генезою. „Концепція діалектної мови, яка представляє діалекти як макросистему зі спільними і відмінними рисами, пропонує теоретичне підґрунтя для припущення не про єдність чи відмінність картин світу окремих діалектів, а про варіативність спільної діалектної картини світу як однієї зі складових мовної картини світу. Одне із завдань, яке постає перед дослідниками цього напрямку, – виявити ті фрагменти макросистеми діалектної мови, у яких виявляються відмінності у світобаченні носіїв діалектів”².

Спосіб зберігання та відтворення інформації про явища дійсності залежить не тільки від ментальності мовця, а й від соціальних, вікових, професійних, географічних чинників. Як слушно зазначив Р. Голик, поняття „гора” для таких етнодіалектних груп, як гуцули чи бойки, прямо чи опосередковано становить вісь, довкола якої будується мовна картина світу загалом. „Натомість такі категоріальні форми простору, як „ступ” чи „байрак”, для мешканців гірських регіонів є радше периферійними й, імовірно, викликають у них зовсім інші асоціації, ніж у сільських жителів сходу та півдня України (для яких своєю чергою мовний образ гірського пейзажу є менш виразний)”³. Ці особливості значною мірою відображають засвідчені в говірках української мови деривати, які репрезентують семантичну опозицію „верх / низ” – одну з універсальних семантичних опозицій для відтворення моделі світу⁴.

¹ Детально див.: Ю.Д. Апресян, *Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира*, [в:] *Семиотика и информатика. Opera selecta*, вып. 35, Москва 1997, с. 272; Його ж, *Лексическая семантика (синонимические средства языка)*, Москва 1974, с. 56-57; М.П. Кочерган, *Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу*, „Мовознавство”, 2004, № 5-6, с. 12; Э. Лассан, *Культурные концепты как узловые точки картины мира и предмет лингвокультурологии. Язык описания концептов*, [в:] *Лингвокультурология. Очерк русской концептологии*, Вильнюс 2008, с. 23; Е.А. Нефедова, *Многозначность и синонимия в диалектном пространстве*, Москва 2008, с. 85, 149; Н.М. Попова, *Моделирование национальной концептосферы: семантичный анализ та когнитивна інтерпретація*, [в:] *Проблеми семантики слова, речення та тексту*, вип. 31, 2013, с. 197; С.М. Толстая, *Мотивационные семантические модели и картина мира*, „Русский язык в научном освещении” 2002, № 1 (3), с. 117 та ін.

² Е.А. Нефедова, *Многозначность и синонимия...*, с. 86.

³ Р. Голик, *Гори, долины і тексти: етносемиотика фольклорного простору Яна Адамовського і „культурологія природи” Яцека Возняковського*, [в:] *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*, Львів 2003, с. 551.

⁴ Див.: В.В. Иванов, В.Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*, Москва 1974, с. 98-100; Ю.Д. Апресян, *Лексическая семантика (синонимические средства языка)*, с. 109-111; Н.И. Толстой, *Славянская географическая терминология (семасиологические этюды)*, Москва 1969, с. 98-103;

„Верх” і „низ” – просторова опозиція, яка не тільки демонструє орієнтацією об’єктів у просторі, уточнює просторову кваліфікацію частини об’єкта, а й окреслює і формує систему координат діалектної картини світу. Як зазначила Т. Цив’ян, спосіб опису моделі світу „дотепний своєю простотою: система бінарних опозицій”, частина з яких пов’язана „зі структурою простору – *верх / низ, небо / земля, земля / підземне царство, правий / лівий, схід / захід, північ / південь* та ін.”⁵ Важливо, що ця опозиція організована за бінарним принципом зі збереженням симетрії: семантичні ознаки здебільшого виявлено в обох „полюсах” опозиції – у „верхньому” і в „нижньому”.

„Центром” діалектної картини світу є мовець, який не тільки створює її упродовж свого життя, додаючи щоразу нові й нові компоненти, зумовлені новими знаннями та набутим досвідом, водночас він й „організовує семантичний простір тексту, ... є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації починається відлік часу і простору”⁶.

Наддіалектна семантична модель

Дослідження проведене на наддіалектному рівні⁷, адже мета розвідки – на підставі матеріалів говорів української мови окреслити семантичний простір прикметників-дериватів⁸ базових слів аналізованої опозиції (*верх, гора / діл, низ, (с)нід*⁹) як одного із фрагментів діалектної картини світу українців.

Основний корпус джерел формують діалектні й етнографічні тексти, словники, регіональні атласи та записи діалектного мовлення носіїв говорів української мови, а також історичні словники, які документують семантичні зміни в часі. Опрацьовані тексти містять інформацію не тільки про семантику і сполучуваність слів, а й відображають світогляд діалектоносіїв, їхні знання про світ, ставлення до життя, спосіб мислення, модель світу та ін.

Н.В. Пономарева, *Семантический и словообразовательный потенциал имен топологических зон верх / низ (на материале русского литературного языка)*, автореферат на соискание степени кандидата филологических наук, Кемерово 2007; М.Ф. Флягина, *Верх и низ как основные образы географического пространства (на материале географической лексики донских говор)*, „Известия ВГПУ” 2012, № 6 (70), с. 65-68 та ін.

⁵ Т.В. Цив’ян, *Лингвистические основы балканской картины мира*, Москва 1990, с. 5.

⁶ Ю.Д. Апресян, *Дейксис в лексике и грамматике...*, с. 274.

⁷ Див. П.Ю. Грищенко, *Ареальне варіювання лексики*, Київ 1990, с. 152.

⁸ Аналіз дериватів інших частин мови див. Т. Ястремська, *Локативні прислівники в говірках української мови: лексикографічне моделювання*, „Prace Filologiczne” 2019, t. LXXIV, s. 67-78; її ж, *Прислівники місця в говорах української мови: статична локалізація*, „Лінгвістика” 2018, № 1 (38), с. 70-84; її ж, *До проблеми кореляції формальної і семантичної структури дериватів із коренем -верх-*, *Język w regionie – region w języku* 2, red. B. Osowski, P. Michalska-Górecka, J. Kobus, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań 2017, s. 121-140 та ін.

⁹ Для порівняння наведено також деривати прикметника *високий* – *віщий, вішній*, семантика яких збігається з аналізованими прикметниками.

Семантичні субкомплекси й домінанти

Семантику базових слів і дериватів проаналізовано в межах семантичних субкомплексів¹⁰ (далі: ССК). За словами П. Гриценка, „номінативне поле як вихідна база дозволяє вичленувати із усієї сукупності значень цілісності меншого порядку, семантичні субкомплекси на основі чітко окреслюваних і об’єктивно виділюваних семантичних параметрів – диференційних ознак, спільних компонентів значення”¹¹, що дає змогу окреслити напрями семантичних змін та трансформацій. ССК згруповано навколо семантичних домінант¹² – узагальнених значень, які об’єднують, підпорядковують компоненти семантичної структури слів.

Виокремлено три ССК із такими семантичними домінантами: I – ‘частина об’єкта’; II – ‘край, межа’; III – ‘поверхня’.

У таблиці подано синопсис („короткий путівник по словниковій статті”¹³), який системно репрезентує узагальнену семантичну структуру прикметників у межах ССК: фіксує засвідчені значення і підзначення, подані єрархічно за допомогою цифрової послідовності, а також демонструє, які зі значень реалізують деривати, засвідчені в діалектних та історичних джерелах.

Найбільш семантично розгалуженим є ССК I, елементи якого об’єднано за семантичною ознакою (далі: СО) ‘розташований угорі / унизу’. За формальною подібністю, однотипністю виокремлено основні „об’єкти” – гора, дерево (рослина), будівля, копиця, тіло, пристрій (пристосування, прилади, знаряддя), посудина, які також домінують у формуванні семантики дериватів аналізованих слів. Друга група містить деривати за СО ‘щодо якого дія відбувається зверху / знизу’.

Семантична домінанта ССК II ‘край, межа’ фактично є точкою поділу на „верх / низ”, адже похідні значення здебільшого зосереджені довкола „простору” над / під цією умовною лінією. Засвідчені значення вказують на кількість (‘який виявляється надміру, надмірний’), а також репрезентують соціальний простір та єрархічні відношення (‘вищий / нижчий за єрархією, підпорядкуванням’, ‘найголовніший, найважливіший’).

¹⁰ Детально див. П.Ю. Гриценка, *Ареальне варіювання лексики...*, с. 152-176. Є. Нефьодова пропонує опис семантичних полів „час”, „погода”, у межах яких виокремлює „субполя”, які формуються на підставі уявлень про різні аспекти буття; пор.: „семантичний простір, який займають загальні позначення часу, постає як сукупність субполів, що утворюють його внутрішню і зовнішню структуру” (с. 100). Див. також Т. Ястремська, *Концепт „верх”: лексико-семантична інтерпретація в діалектному просторі*, [в:] *Діалектологічні студії. 12. Діалект і пам’ятка*, Львів 2019, с. 170 та ін.

¹¹ П.Ю. Гриценка, *Ареальне варіювання лексики...*, с. 153.

¹² Там само, с. 157.

¹³ Ю.Д. Апресян, *Исследования по семантике и лексикографии*, т. I: *Парадигматика*, Москва 2009, с. 228; також див.: Е.А. Нефедова, *Многозначность и синонимия...*, с. 183.

Синопис	„верх”		„низ”	
ССК I ‘частина об’єкта’				
1) ‘розташований у верхній / нижній частині об’єкта’:				
1.1) ‘розташований вище / нижче щодо іншої частини (іншого об’єкта)’	+		+	+
1.2) ‘розташований на горі (пагорбі), у горах / долах, низовині’	+	+	+	
1.2.1) ‘який живе, росте у горах / долах’	+	+		
1.2.1.1) ‘який вирощений, зібраний у горах / долах’	+			
1.2.2) ‘розташований вище / нижче щодо іншої частини населеного пункту’	+	+	+	+
1.2.3) ‘який розташований ближче до верхів’я / пониззя річки’	+	+	+	+
1.2.3.1) ‘який дме в напрямку з верхів’я / пониззя річки (про вітер)’	+	+		+
1.2.4) ‘який дме в напрямку з гір / із долів (про вітер)’		+	+	
1.2.5) ‘із виглядом на гори / доли (про кімнату)’		+	+	
1.2.6) ‘який під час спускання дерева з гори стоїть вгорі / внизу’				+
1.3) ‘розташований у верхній / нижній частині рослини (дерева, гілки)’	+		+	+
1.3.1) ‘верхній (тонший) / нижній (грубший) (про частину колоди)’			+	
1.3.1.1) ‘який росте з іншої гілки / від стовбура (про гілку)’	+			
1.3.1.2) ‘делікатний, тонкий / грубий (про полотно)’	+			
1.4) ‘розташований у верхній / нижній частині будівлі’	+	+	+	+
1.4.1) ‘розташований вище / нижче щодо інших будівель (їх частин)’	+	+	+	+
1.5) ‘розташований у верхній / нижній частині копиці’	+			
1.6) ‘розташований зверху / знизу частини тіла людини чи тварини’	+	+	+	+
1.7) ‘розташований у верхній / нижній частині пристрою (його частин)’	+	+	+	+
1.8) ‘який є на небі; райський / на землі; земний’	+	+	+	+
1.8.1) ‘земний / неземний, потойбічний’				+
1.8.2) ‘Божий, Божественний; духовний / земний; тілесний’		+	+	
2) ‘щодо якого дія відбувається зверху / знизу’:				
2.1) ‘у якому вода поступає зверху / знизу (про млин)’	+	+		
2.2) ‘якою розчісують вовну зверху / знизу (про щітку)’	+			+
2.3) ‘який подають, запускають верхом / низом (про м’яч, ракету)’		+	+	+
2.4) ‘який запряжений зліва / справа (про коня)’	+			
ССК II ‘край, межа’				
1) ‘розташований скраю – верхнього / нижнього’	+	+	+	+
1.1) ‘який виявляється надміру / неповною мірою’	+			
1.2) ‘розташований на вищому / нижчому рівні’:				
1.2.1) ‘вищий / нижчий за срахією, підпорядкуванням’	+	+	+	+
1.2.1.1) ‘найголовніший, найважливіший’	+			
1.2.2) який стоїть у піраміді вище / нижче за інших’	+	+	+	+

Синопис	„верх”		„низ”	
ССк III ‘поверхня’				
1) ‘який є на поверхні землі / під землею’	+	+	+	+
1.1) ‘розташований на поверхні об’єкта / на дні, під об’єктом’				+
1.2) ‘який піднімається / не піднімається на поверхню рідини’	+			
2) ‘розташований із зовнішнього / внутрішнього боку; зовнішній / внутрішній’	+	+		+
2.1) ‘лицьовий / виворотний (про бік тканини)’		+	+	+
2.1.1) ‘пришитий із лицевого / внутрішнього боку на одяг’	+		+	
2.2) ‘який одягають поверх об’єкта / під об’єкт’:				
2.2.1) ‘який одягають поверх іншого одягу / під інший одяг’	+			+
2.2.2) ‘який одягають поверх постелі / на який одягають спальну білизну’	+			
2.3) ‘зовнішній, покритий шкірою / внутрішній (про бік кисті руки)’	+	+		
2.3.1) ‘найближчий до поверхні шкіри; поверхневий – зсередини / зовні’	+			+
2.4) ‘помітний, зовнішній / прихований, непомітний’	+			

У межах ССК III ‘поверхня’ виділено дві групи значень: перші описують поверхню горизонтального об’єкта, другі – вертикального, активізуючи семантичну ознаку ‘зовнішній / внутрішній’. Для аналізу обрано прикметники-деривати базових слів опозиції „верх / низ”, утворені за такими чотирма моделями деривації: [*n* + -н(іі)]: *вѣрхн’її*¹⁴, *гѳрнїї* (*гѳрнїї*), *нїжн’її*, *дѳл’нїї*, *спїдн’її*; [*n* + -ов(іі)]: *верховїї*, *низовїї*, *сподовїї*; [*n* + -оўн(іі)]: *верхѳўнїї*; [*n* + -їшн(іі)], [*adv* + -шн(іі)]¹⁵: *горїшн’її*, *дѳл’їшн’її*.

¹⁴ Як засвідчують опрацьовані джерела, в аналізованих говорах прикметники функціують у таких фонетичних варіантах, як: *вѣрхнї(ы)ї*, *вѣр’хнїї*, *вїѳ’р’хнїї*, *вїрхнї*, *вїр’хн’її*; *верховїї*, *вир’ховїї*, *вѣр’ховїї*, *вѣрхѳвїї*; *вер’хѳўнї(ы)ї*, *вир’хѳўнїї*, *вер’хївнїї*; *гѳрн’її*; *гор’їшнїї*; *нїжнїї*, *нїж’нїї*, *нїѳ’жнїї*; *дѳл’їшнїї*, *долўшнїї*; *дѳл’нїї*, *дїл’нїї*, *дѳл’нїї*; *спїдн’її*, *сп’їднїї*, *спѳдн’її*, *ї(у)спѳдн’її* тощо.

¹⁵ Однозначно визначити модель творення прикметників *горїшнїї*, *дѳл’їшнїї* складно – учені припускають і відіменникове творення, і відприслівникове, див., наприклад: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, пер. з англ., Харків 2002, с. 399; Є.А. Карпіловська, *Кореневий гніздовий словник української мови*, Київ 2002, с. 209, 252; Г.Л. Аркушин, *Іменний словотвір західнополіського говору*, Луцьк 2004, с. 659-660. Підтверджують цю думку дослідження значень базових слів і дериватів, семантичні компоненти яких значною мірою накладаються; пор. Т. Ястремська, *Словотвірне гніздо: проблема множинної мотивації*, [в:] *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*, вип. 64, ч. 1, Львів 2017, с. 119-129; Ї ж, *Семантична опозиція гори – доли в говірках південно-західного наріччя української мови*, [в:] *Gwary dziś*, t. 9, Poznań 2017, s. 159-174; Ї ж, *Концепт „верх”...*, с. 163-239.

Від значення до слова

У статті запропоновано ономасіологічну модель опису – від значення до слова; це дасть змогу продемонструвати семантичну картину прикметників-дериватів базових слів опозиції, а відтак – і набір дериватів, які її вербалізують¹⁶.

Семантику прикметників подано в межах ССК, при цьому основний акцент зроблено на виявленні семантичних домінант і на ерархічній подачі значень. Важливим є парадигматичне представлення дериватів, що передбачає вияв синонімів, зокрема й словотвірних, утворених на допомогою різних моделей деривації (у межах одного „полюсу” опозиції) та антонімів (відповідно, „верх” і „низ”).

Після значення подано прикметник (інваріант – відповідник літературної мови чи наблизений до нього), який проілюстровано засвідченими в говірках української мови цитатами¹⁷ та лексикографічними фіксаціями. Відтак зазначено джерело, у лапках („”) у разі потреби подано пояснення, яке пропонують автори та укладачі словників, наприклад: (Тимч., 582 („що на горі”)), у кутових дужках < > подано уточнення, необхідні для розуміння цитати. Після знака ♦ подано сталі словосполучення, фразеологічні сполуки, ідіоми, а після літери і – історичний контекст (у дужках зазначено дату фіксації). Якщо цитата фіксує прикметники-антоніми, щоб уникнути повторів, після прикметника-репрезентанта „низу” подано стрілку-відсилач до „верху” і зазначено джерело фіксації, наприклад: долішній → горішній (КГ).

ССК І ‘частина об’єкта’

1) ‘розташований у верхній / нижній частині об’єкта’¹⁸:

1.1) ‘розташований вище / нижче щодо іншої частини об’єкта (іншого об’єкта)’

вєрхній: Там є на одній стїні три полици. На нижній є у скльинних бутльих по парї чортиків, він и вона, та в-одно підтанцьовуют. На середній полици є май трохи більші чорти, а на верхній полици ше більші у бутлях завбільшки йик коновки (Шух. 5, 158); Бербеніц’а майє доги тай обручі. Обруч’їє вєр’хний, середний тай спідний (Грицак_В, 229); Дуплòвану стелїну так кладут, шо двї спідні дошки прикладают верхнов так, абї вєр’хна їх крїла по на два цєнти (КГ); Бо шкваркї будут не вжаренї, треба мїшати, аби тотї верхні йшли наниз, а нижні наверх (СБ, 610)

нїжній → вєрхній (Шух.; СБ)

¹⁶ Пор. Е.А. Нефедова, *Многозначность и синонимия...*, с. 178-293.

¹⁷ Цитати наведено відповідно до першоджерела.

¹⁸ Аналізовані прикметники можуть позначати одну із частин – верхню або нижню (фактично ‘верх’ або ‘низ’) – будь-якого об’єкта, зокрема в поєднанні з іменниками *частина (часть), кінець, край, сторона*; наприклад: *Верхню часть вoзa можна уладити в різний спосіб* (Коб_МК, 67); *Для відріжнення горішньої частини від долишньої кадовб закрашений половину на жовто а другу на червоно* (Кордуба, 194); *Кінці ремінців чи волоків окружені раз по при раз в округ ноги верх кісток і верх долишньої частини поркениць чи крашаниць* (Шух. 1, 121); *Сподак – нїжна частї’на л’ул’к’ї, де прикрїпл’уй’єси ч’їбук тай тубка* (КСГГ) та ін.; пор. також: *Обрубина і піддаше стають вугляно-чорні, висша часть побою темно-вишнева, а у споду при стелїні яснїца* (Шух. 1, 96).

спідній → вєрхній (Грицак В; КГ)

1.2) ‘розташований на горі (пагорбі), у горах / долах, низовині’

вєрхній: *В верхній частині живуть татари, а в долиській – переважно багаті пани* (Яв., 197); **і** *Ажъ до замькѣ вє(р)хнего*¹⁹ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 236); *Водно безъ отпору зъ того посаду вишовши (войска) били зъ армать на тотъ верхній город* (XVIII) (Тимч ІС, 296)

верховій: *Вер’ховѣ дорѡга така, шо по грун’ах, ни вікладена, йак на дворі* (КГ); *Верховій грунт* (Кміт, 24 („положений на горах”); Он. 1, 92)

верхѡвній: **і** *Да постигнемъ врѣховьньи градъ* (XI) (МСДЯ 1, 465)

горішній: *Куда йдете, годні хлопці? – Фитючок питає; / Йдемо ми на Ворохту у горішню стаю; Мій прапрадідо Матей за такі гроші горішню церкву поклав* (Шух. 3, 223; 5, 196); *ў тих гор’ішних сєлах пшеиць’а ни ростє* (Голянич, 318); **♦** *горішня яма ‘заглиблення в горах’: Ой куєт ми зазулиця, сидит на ворини, / Ой ми єго поховаєм в горішню йиму* (Шух. 3, 217); **і** *Оставляючи горѣшню пасѣку ... Матєѣю* (XVIII) (Тимч., 582 („що на горі”))

гѡрній: *Гірній* (Жел. 1, 142; СГ 1, 286; СГ² 1, 348); **і** *Въ горнимъ градѣ* (XII) (МСДЯ 1, 560); *Вода сошедши с высоты горная* (XV) (Тимч., 452); *На месте горнемъ Киевскомъ* (XVI) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 33); *Єсть ... в горнихъ сторонахъ село* (XVII); *Місто Іерусалим, нинѣ виносися и горний Сіоне, ликуй, веселися* (XVIII) (Тимч., 574, 424)

долішній → вєрхній (Яв.); **і** *Долѣшьнеє мѣсто* (XI) (МСДЯ 1, 697); *Воды, которіи идуть з долѣшнои страны к намъ, то вѣсходять на высокіє мѣста и горы; Пришель єси на землю вѣ долѣшнюю страну* (XVII) (Тимч., 775 („земний”))

дѡльній: *Рад я жить над горою, кину дольню персть* [‘земля’ – Т. Я.] (СГ 1, 418; пор. також: *дільний* „низменный” (там само, 391)); **і** *Зъ долней низкости на малую горку вынесши* (XVI); *З краины доллеи Мамореи* (XVII) (Тимч., 772 („що в долині, долішній”))

1.2.1) ‘який живе (про людину, тварину), росте (про рослину) у горах / долах’

верховій: *Селовий – сільський, с села, противно „верховий”; Верхові дівчята а селінські дівчата в Жабю* (Мосора, 15 („гірний; мешкаючий на верхах, на горах”); КГ)

горішній: (Гол., 488 („гірний, на горахъ обитаючий”)²⁰)

1.2.1.1) ‘який вирощений, зібраний у горах / долах (про сіно)’

верховій: *Горѡдне сіно вѣіки май дѡўго гїя сушіти, як верѣховє; Горѡдне сіно ўвѣіки май дѡўго гїяа сушіти, йак вер’ховє. Вер’ховє сіно такє, йак овєс – вїўц’ам пєрший клас; Такѡє сіно вир’ховѡй уз’аў* (КГ)

¹⁹ Словосполученням *верхній город (замок), верховний град* подано в межах ССК І, оскільки, у семантичній структурі прикметників домінує СО ‘розташований на горі’; однак варто наголосити, що вони репрезентують і ССК ІІ, реалізуючи СО ‘найбільш укріплена частина міста, яка слугувала резиденцією князя’.

²⁰ Якщо мовної ілюстрації не засвідчено, зазначено тільки джерело.

1.2.2) ‘розташований вище / нижче щодо іншої частини населеного пункту’

вєрхній: *Іду он’ у вір’хн’ий кониц’* (КГ); *Ми – горішніяни, бо жїєме у вір’хному кінці села* (Матїїв, 105); ♦ *верхня черга* ‘череда корів, господарі яких мешкають у верхній частині села (вулиці)’; *У нас є черга* [‘череда’ – Т. Я.]. *Верхна має підисет вісім корів, і нижна має сорок з чимос* (СБ, 53); ♦ *Ото изъбицьного перевоза поперець вольшини верхнии конєць* (СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 493; Тимч., 218)

горішній: *Навіть в однім селї бувають що до виговору ріжницї. І так долїшна часть в Опарівцї говорить сепеляво: сапка, стыры, сестый – горішна же (від церкви до гори): шапка, штыри, шестый* (Верхр_3, 154); *То з горішного кінци чоловік* (Франко 1, 72, 421); *Горішний коніць* (Кміт, 49; Он. 1, 185); *Упало ўд н’а верел’тено/ зду’ми ми/ Ми’гал’у/ доки н’рїде муї ми’лин’кый з го’р’ишн’ого к’райу* (Сабадош, 437); *Вода велика бұла, така повін бұла. З того боку, від горішного кінце, кусник берега забрало* (СБ²); пор. також **вишній:** *В вышнім кінци бывам, в нижнім фраїку мам,/ Повідают люде, же си переберам; В вышнім кінци ружа, в нижнім розмарія,/ А на серединї дьівче як лелья* (Верхр_Л, 329, 359); *Вишн’ий коніць’, ай ніжн’ий коніць’; Вышн’ан’ц’кі хлѡпц’і йдут’ у ніжн’ый кұт, а нижн’ан’ц’кі у вышн’ый, а пак вышн’ане у своїум кунці, а нижн’ане у своїум; Ей в нижнім кінці жийу, в вишний позирайу* (КГ)

долїшній → **горішній** (Верхр_3; Франко); *А пуйду на бирїжци’* [‘гірка’ – Т. Я.], *стану на каминіц’, л’убо ми с’а подивїти у долушиний коніц’* (Грицак_С 1, 128)

ніжній: *В вышнім кінци бывам, в нижнім фраїку мам,/ Повідают люде, же си переберам; В вышнім кінци ружа, в нижнім розмарія,/ А на серединї дьівче як лелья* (Верхр_Л, 329, 359); *Нижн’ий конєць’ селá* (Он. 1, 489); *Мы бываїєме* [‘мешкати’ – Т. Я.] *у нижному кинц’і села* (Грицак_С 1, 146); ♦ *нижня черга* ‘череда корів, господарі яких мешкають у нижній частині села (вулиці)’ → **вєрхній** (СБ); ♦ *А хотарь имъ нижни о(т) марышевьци валь ... до серета ... оу нижнимъ коньци поланы могола* (XIV) (СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 14)

1.2.3) ‘який розташований ближче до верхів’я / пониззя річки’

вєрхній: ♦ *Реч Изаславъ братоу своємоу Ростиславоу: брате, тобѣ Бъ даль верхнюю землю* (XV) (Тимч., 218); *Брате, тобѣ Богъ даль верхнюю землю* (XV) (МСДЯ 1, 465); *Заты(м) повели на(с) старици пустыньски(и) о(т) верхне(г) оустья рѣки злѣнки дорогою старою* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11, 13; пор.: СУМ 1, 335; СУМ₂₀, 281)

верховій: ♦ *Робяты замокъ и мостъ передъ замкомъ добродеревьци то есть люди з волосте(и) верховыхъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 117; Тимч., 219 („горішній, що на верховині”))

верховній: ♦ *Брате, тобѣ Богъ даль врѣховную землю* (XV) (МСДЯ 1, 465)

горішній: *Інші гуцульські оселі понад Рибницею і понад Черемошем та обома його горішними відногами* [‘притока’ – Т. Я.] *Чорною і Білою Річками; Штучні озера, були в горішньому бігу Чорного Черемоша під полониною Лустуном*

(Лом., 102, 160); *Зустріла їх на вулиці, як верталися з купелі, з горішньої течви річки* (ЛЛ, 430); пор.: вiшній: *Вышній бóркут добрый лиш там пiти, а нiжний – до му нести* (КГ) **і** *Млынъ... своими нижними млынами, то ест греблю, подтопив мою вышнюю* (XVII) (Тимч., 476); вiщій: **і** *Станули... зъ вышшихъ мiстцъ гори Днiпра, а зъ низшого внизъ Днiпра* (XVII) (Тимч., 580); ♦ *вишняя голова ‘верхiв’я рiчки’: В’зявши з’ вишное голови Головача узмѣнъ [‘найглибше мiсце в рiчцi’ – Т. Я.] з плесом* (XVIII) (Тимч., 550)

долiшній: *До полудневої полоси треба зачислити ... у коломийскiм повітi околиці коло долiшого Пруту* (Гк, 145); *Зайшли були в Рахiв якiсь чужі пани-зайди, десть iзнад долiшньої Тиси; Розбрилися по землях над долiшним Черемошем* (Лом., 31, 208)

дóльний: **і** *Послалъ ... пана Хростовского ку Днѣпровѣ долному* (XVIII) (Тимч., 773)

нiжній: (СУМ 5, 409; СУМ₂₀, 1946); **і** *Продали ... єдно селище на исписиле на имѣ нижнеи лопатна и оустiа лопатной* (XV) (СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2, 48)

низовій: ♦ *низове вiйсько ‘запорозькi козаки, які мешкали в понизов’i Днiпра’: Ми маєм о Богу надiю, же (великіє государи) зезволят нас войско низовое в милости своей ховати* (Яв., 76; пор.: Жел. 1, 528; СГ 2, 563); **і** *(Запорозці) выслали изъ ... войска низового своего товарища, знающого добре агарянскимъ [‘татарський’ – Т. Я.] языкомъ* (XVII) (Тимч., 7)

1.2.3.1) ‘який дме в напрямку з верхiв’я / пониззя рiчки (про вiтер)’²¹

верховій: *Верховій вiтер* (СУМ 1, 336 (із ремаркою „діалектне”))

горішній: *Горішній вiтер* (СГ² 1, 379 СН, 171 („берегової, с берега”)); пор.: *горовій вiтер ‘тс.’* (СГ² 1, 381 („идуций сверху; дующий по течению реки”))

низовій: *Низовий вiтер відки не повiйне, то самим долом котиться* (СГ 2, 563; пор.: СУМ 5, 411 („який дме низом або знизу, перев. від води (про вiтер”)); *Да повiйте вiтри низовi* (Писк., 155 („южний, нижній”))

1.2.4) ‘який дме в напрямку з гір / із долів (про вiтер)’

горішній: *Вiтер горішний вiє з Угорцини (з верхiв гір)* (Шух. 4, 5; див. також: СГ² 1, 379; СН, 171 („верхової, с гор”)); пор. іменник *горѣшинѣць* – „вѣтеръ изъ стороны горъ” (Кміт, 49; Он. 1, 185).

²¹ Чимало цитат фіксують деривати (іменники, прикметники, прислівники) на позначення напрямку вітру. При цьому можлива орієнтація на природний об’єкт (гори, річка, море) або одну зі сторін світу. Деякі мовні ілюстрації чітко окреслюють напрямок, інші – містять підказки щодо цього, ще інші – на жаль, не подають потрібної інформації. Чітко визначити напрямок складно (чи неможливо), особливо, коли невідома точна локація. Важливо зазначити, що напрямок вітру „залежить” не тільки від географічного розташування мовця, а від його просторового уявлення, світобачення та світосприйняття, діалектної картини світу. Наприклад, *верховій, горішній вiтер* у степових говірках південно-східного наріччя засвідчено зі значенням ‘північний чи північно-східний вiтер’ (СГ 1, 140, 312; СГ² 1, 165, 379; Бондар, 56), натомість у бойківських говірках південно-західного наріччя *горішний вiтер* – це ‘західний вiтер’: *Горішний вiтер без дожджу не обийде сі* – „місцева метеорологічна обсервація. Горішний у місцевім значінно західній”; *Горішний вiтер все дожджу нарве* (Франко 1, 421; Он. 1, 185).

долішній: *Вітер ... „долішний” з півночі з долів, а „підсонішний” від сходу сонця* (Шух. 4, 5)

1.2.5) ‘із виглядом на гори / доли (про кімнату)’

горішній: *Називають теж таку хату, що стоїть звернена до полонин, „горішною”* (Шух. 1, 95; СГ 1, 312 („та ізъ хат (комнатъ), которая находится въ сторону горъ (въ подгорныхъ мѣстностяхъ)”); СГ² 1, 379)

долішній: *Називають теж таку хату, що стоїть звернена до полонин, „горішною”, а „долішною” тому, що звернена до „под’оля”* (Шух. 1, 95)

1.2.6) ‘який під час спускання дерева з гори стоїть вгорі / внизу’

низовій: *Бутинар – низовий робітник на вирубі, при ризуванні* (Горбач_Б, 144)

1.3) ‘розташований у верхній / нижній частині рослини (дерева, стебла, гілки)’

верховій: *Верхове галузя вітри ломят* (Франко 1, 149); ♦ *верхове дерево ‘верховіття’: Гей, то середуций брат усе добре дбає,/ Верхове древо ламає,/ А найменчому брату,/ Пішому піхотинцю./ На прикмету покидає; Гей, як стали у лісі убігати,/ Не ста́ло верхово́го дрéва ламати* (Колесса, 160); ♦ *і верхова отчина ‘дерева із дуплом у стовбурі’: Села наши ... верховою отчиною а не землю владѣють* (XVIII) (Тимч., 219 („бортні дерева”))

долішній: *Сигло́вий л’іс без суч’а, ш’о потра́тив дол’іши’і крачк’и* (Горбач_Б, 214)

спідній: *Сухоточку ... – спідне засхле листє василька* (Шух. 4, 197)

1.3.1) ‘верхній (тонший) / нижній (грубший) (про частину колоди)’

долішній: *Долішний кінець віблека, від „гу́зера”, утятий на б т се „кóвбок”* (Шух. 1, 88)

1.3.1.1) ‘який росте з іншої гілки / від стовбура (про гілку)’

верховій: *Сисé сук прі́росток, вер’хові́й сук* (КГ)

1.3.1.2) ‘делікатний, тонкий / грубий (про полотно)’

верхівній: *Верх’іуне, а да́де вирх’і́уни́чне, – то было так’е полотно делікатне* (Панцьо, 36)²²

1.4) ‘розташований у верхній / нижній частині будівлі’

вeрхній: *Д’вері за|пер|віліз на|ў вік|но| аж у |верхні ши|ки* (БГ_Т, 342); *і Ключѣ ве(р)хнихъ кѣмаховъ* [‘кімната’ – Т. Я.] *дом’ш поповского ѿ Стефана хомича* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 138)

верховій: ♦ *верхова хата* 1) ‘хата з дахом’ (СГ 1, 140 („хата съ соломенной крышей, въ противоположность землянкѣ”)); 1.1) ‘хата, вкрита черепицею’: *Верхова хата*; 2) ‘хата з горищем’: *Верхова хата з гор’ішчом/ а земл’анка без гор’ішча; Хати бувають мазанки/ л’іпл’анки/ верхові з горишчим* (Бондар, 37, 39, 119)

²² Натомість у записах І. Верхратського фіксуємо: *Полотно верхівне* (Верхр_ЗнС, 261) із коментарем „саме грубе”, який, імовірно, наведено помилково, адже з верхніх стебел рослин (конопель, льону) виготовляють полотно тонке, делікатне.

горішній: *Горішнє вікно* (СГ 1, 312 („чердачний”); СГ² 1, 379); *Подивиться козак Нечай в горішню квартиру; Горішній одвірок над хатніми дверьми* (СГ 1, 312); *Подивиси, Марієчко, в горішню квартиру, / Подиви си, он там стоїт Василь на подвірю* (Шух. 3, 202); *Іду я швидче и она біжить, шо я стану и она стане; тай так гнала аж до горішого муру и там пропала* (Онишук, 54); *Горішна хата* (Горбач_Б, 228 („мала кімната”²³))

гórний: **і** *До горное свѣтлицѣ (ключи) ... пану Миколаєви* (XVII) (Тимч., 574); *ди зѣ(р)него и(к)на* (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 33); пор.: ви́шний: *Подивіся, моя дóню, вь вьіжнюю кватѣру* [‘вікно’ – Т. Я.], *Спускаються козаченьки зь горбы на долину* (Гол., 442); **і** *Старый мурь по вышние окна збивши, весь верхъ на ново змуrowали* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 115)

долішній: *По тім часі гора хижі до місця, доки сягає дим, „засаджується” на чорно, а долишню часть хижі „незасаджену” білять камінням* (Коб_МК, 27); *Г’єг’а сказаў: мѣте сєг’іти отам у дол’ішн’і хак’і* (Горбач_Б, 228, 240 („велика кімната”)); *Марія минає долишні кімнати, йде ... просто до Ірчиної кімнати на горіще* (ЛЛ, 261)

дóльний: **і** *В то(и)же каменіці до до(л)него се ме(и)кане выпровадити* (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 110 („який міститься внизу”))

ніжній: *Отвори-ко ми, мамочко, нижню квартирочку, / Виїжджає компанія з гори в долиночку* (Шух. 3, 234-235); *Кули пок’лали ка’м’ін’є, то рост’і’гайт’нижн’і п’ід’логи і на них’длобайут’кан’і* (Шило, 136)

1.4.1) ‘розташований вище / нижче щодо інших будівель (їх частин)’

верховій: **і** *Ўворотъ идинъ ъверховыхъ а дрѣи(и) ънизовы(х)* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 238)

горішній: *В граждах май богатших таздів є дві хаті з обох боків хорім, одна хата горішна а друга долишна. Назви цєсі відси пішли, шо одна хата є віше або низше покладена за ґрунтом* (Гк, 149-150)

долішній → горішній (Гк)

ніжній: *Горі були лиш самі хати, а удолині були хати, млин тай валило. Розказували, шо у тій нижній хаті були сховані гроші, але де – ніхто ни знав* (Шек., 334); **і** *Того року Гукливици церков матовали вишну, и нижнюю изганули* (XVIII) (Тимч., 259)

низовій → верховій (СУМ¹⁶⁻¹⁷)

1.5) ‘розташований у верхній / нижній частині копиці’

вѣрхній: *Кладет чотирнац’ит’ сноп’іу, а потóm один вѣрхн’їи сн’їп кладеш* (УТР, 561)

верховій: *Вер’ховѣ сіно* (КГ); ♦ *верхові вила ‘вила, якими подають сіно на верхівку копиці’* (СГ 1, 140)

1.6) ‘розташований зверху / знизу частини тіла людини чи тварини’

вѣрхній: ♦ ‘верхня губа’: *Вѣрхня гүба* (Верхр_Б, 254, 260); *Ко’н’а три’майут за н’іздр/а за вѣрхн’у гүбу* (ВГХ, 287); ♦ ‘верхня щелепа’: *Лис ... гадав, шо йме цупака за голову, а він имив за верхну вилицу, а цупак єго за спідну и затьиг*

²³ Можна припустити, що мала кімната розташована на другому поверсі, натомість долишня – ‘велика кімната’ – на першому.

щупак лиса у воду (Шух. 5, 148); ♦ ‘зуб (ікло) на верхній щелепі’: *Садовину траба добри жнекати, а в мени лиш два зуби до жнекане і то верьхні; Спериду лишивса воден верьхний зуб, і то язиком хилитаю его* (БГ_С, 117, 611); *Г’іклó <дика> ѓе нїжн’е і ѓе верьх’е* (Аркушин, 87); **і** *Щ баполы оубо лица челюсти еста двѣ, врѣ(х)няа ли и до(л)няа* (XIII) (МСДЯ 1, 697)

горішній: ♦ ‘верхня губа’: *Вуса пристригають коротко над горішньою губою* (Коб_Щ, 61); *Вуса з гор’їшної шчѣк’ї^е* (Он. 2, 394); пор.: *Вижня вѣрга* (Верхр_Л, 400; Пиртей, 54); ♦ ‘верхня щелепа’: *Горішна чѣлюсть* (Жел. 2, 1063); *В горішній щоці бракуе два праві моляри ѓ один лівий премоляр* (Коб_Щ, 58); пор.: *Пащека вышня* (Горошак: 157 („szczęka (górna)")); ♦ ‘зуб на верхній щелепі’: *Зуби: бракуе лівий, горішній сікач* [‘зуб-різець’ – Т. Я.], *оба праві моляри* (Коб_Щ, 59); *Тай корова збула сї горішних зубїў, а гістала за то роги* (Онищук, 19)

гórний: **і** *Щ(т) пѣна горная часть члѣка ест ѓбѣмъ: долнаа же землю, такъ и въ горнеи части, члѣка, въ главѣ в бѣло(м) и безкровномъ мозкѣ, оумъ* (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 33)

долішній: *Запалене сліпої кишки зачинається звичайно нагло колькою або болем в правій долішній часті живота* (ЛЛ, 261); *Дивне мав лице, бо долішня частина – погідна, свобідна і скоро до усмішки – заїло сварилась з очима, які були зимні, гострі* (ЛЛ, 386); ♦ ‘нижня губа’: *Вуйко, напевно, сидить у кімнаті біля столу, ... закривши долішньою губою сиві підстрижені вуса* (ЛЛ, 184); ♦ ‘нижня щелепа’: *Чѣлюсть долішна* (Жел. 2, 1063); *Зуби долішньої щоки заховані* [‘не пошкоджений’ – Т. Я.] *вцілості* (Коб_Щ, 58)

дóльний: **і** *Притиснижъ палцемъ повѣку долнюю на концѣ ока* (XVIII) (Тимч., 773); → **вѣрхній** (МСДЯ); → **гórний** (СУМ¹⁶⁻¹⁷)

ніжній: *Найліпше є покласти го на череві и пидоймати за нижний тулуб до гори* (Гк, 194); ♦ ‘нижня губа’: *Вѣрга нижня* (Верхр_Л, 400; Пиртей, 54); *Іде далі, дивит си, стоїт чоловік у керниці по саму нижню губу і кричить: Йой, згорів сме, води пити!* (Шух. 5, 38); ♦ ‘нижня щелепа’: *Пащека нижня* (Горошак, 157 („szczęka (dolna)")); ♦ ‘зуб (ікло) на нижній щелепі’ → **вѣрхній** (Аркушин); **і** *Н літера показуєт жылу межи подбородкомъ и устом нижнимъ* (XVII) (Тимч., 623)

спідній: ♦ ‘нижня губа’: *Губа спідна* (Верхр_Б, 260); *Фе! сказала Катерина, закопиливши спідню губу* (СГ 4, 177); ♦ ‘нижня щелепа’ → **вѣрхній** (Шух.; СБ²); *Спідня щелепа* (СГ 4, 177); **і** *Болезнь ж его си скажемъ: нача емоу гнити исподная оуоустна* [‘ротова порожнина’ – Т. Я.]; *И зѣуби исподнии выгниша вси* (XV); *Зубы сподніи всѣ выгнили и челюсть сподняя перегнила* (XVII) (Тимч., 535, 382; МСДЯ 1, 1130)

1.7) ‘розташований у верхній / нижній частині пристрою (гончарного круга, ткацького верстата, жорен та ін.) чи його частин’

вѣрхній: *Опошнянський гончарський круг завжди складаєт ся з трох найголовніших частин, верхнього круга, так званого „верхняка”, нижнього круга, „сподняка”* (Русов, 44); *На набїлках ѓе дві вілиці’ї: спідна и вѣрхна. Ніжна*

вілиця'а в на́билках тай вішина з рúчков (КГ); *Песик* [‘гальмо’ – Т. Я.] *тримаї* у *варстаті* верхній навій (БГ_С, 408); *Вирхняк* – верхній камінь у жорнах, а спідний – сподбк (Кміт, 28); *Верхній кам'ін' тресі об лежак* [‘нижній камінь у жорнах’ – Т. Я.] (Шило, 160, 232); *ў нас ка́жут ве́рхний ка́миєн'* (КСГГ); *У жо́рнах є ве́рхний і спідний ка́мінь* (БГ_С, 121); **і** *Не бѣдешъ бралъ... заставъ зъ исподне(го) и верхнаго камена млынско(го)* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 57)

горішній: *Увесь гончарський прилад складений з двох дерев'яних кругів, прилагоджених до однієї теж дерев'яної осі. Горішній круг або головка (иноді верхняк) (Мог., 57); Триб гу'рішний – триб дл'а пири'кручван' і 'вала з нит'ками. Триб ду'л'ішний – триб дл'а пири'кручван' і 'вала з пулут'ном (Шило, 90, 255-256); Камінь у млині буває горішній і долішний (СГ 1, 312); пор. також: **вишній:** *Полудрабки є: нижній та вижній (Коб_МК, 67, 68); Нижна вілиця'а в на́билках тай вішина з рúчков; Нижна тай вішина вілиця'а в кобілиці (КГ)**

долішний → **горішній** (Шило; СГ); *У хаті уставлений і „гончарський варстат” = „круг”; він зложений із „спідняк” – долішого 50 ст. в промірі великого дерев'яного круга (Шух. 2, 260); Долішний круг <гончарський> або спідняк (Мог., 57-58)*

нижній → **ве́рхній** (Русов; КГ); <Глину> *мі'сили і ро'били гара'гул'ку на на 'мокрому кіл'цеві// повір'тали но'гойў 'нижн'е 'колисо (БГ_Т, 241); 'Нижний кам'ін' ле'жит на стіл'ци [‘частина жорен’ – Т. Я.] (Шило, 246)*

спідний → **ве́рхній** (КГ; Кміт; БГ_С; СУМ¹⁶⁻¹⁷); *А стм. на 10 від кінця у гору на веретено <гончарного круга> настромлюють другий спідний круг (Русов, 44); Полотно, навите на спідний навій (Шух. 2, 255); Спідн'ек то ѝе спідна часті'на крúга (КСГГ)*

1.8) ‘який є на небі, райський / на землі, земний (про світ, людину, землю тощо)’

ве́рхній: ♦ *п'іти до 'верхн'іх л'у'деї ‘померти’ (ФСП, 192)*

го́рний: **і** *Тое Свято, над всѣ инііе нашѣ Свята: гдыж земля долняя, зъ горным небомъ есть знята (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 110), а також: **вишній:** **і** *Прагнетъ горними абы всѣ мешканци были В вышнии(х) любобѣтѣшны(х) гмахах вѣчне жили (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 166)**

до́льний → **го́рний** (СУМ¹⁶⁻¹⁷); ♦ **і** *мир дольний ‘земний світ’: Мірь сей долный, видимый (XVII) (Тимч., 773 (‘земний поділ у віруванні християн’)); *Идѣських и дольных мѣст (XI) (МСДЯ 1, 697)**

ни́жній: *Вы отъ нижьнихъ есте, азъ отъ вышнихъ есмь (XI) (МСДЯ 2, 446)²⁴*

1.8.1) ‘земний / неземний, потойбічний’

спідний: **і** *Бо шчо ... свѣт то(т) мает, испо(д)ный, або по(д)земны(и), нѣчого нѣ маш го(д)ного, жебы са могло з нѣ(с)ным поровнати мешкана(м) (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13, 183)*

²⁴ Пор. у перекладі І. Хоменка: *Ви здолу, я – згори. Ви з цього світу, я – не з цього світу* (Ів. 8:23); див. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*, перекл. І. Хоменка, United Bible Societies 1990, с. 125.

1.8.2) ‘Божий, Божественний; духовний / земний; тілесний’**горішній:** *і Въ горѣшняяга книги написаши* (XI) (МСДЯ 1, 562)**горний:** *і Убица(л) ... иному горне(м) цр(с)твѣ* (XVI); *В горне(м) мирѣ страш-
ной и нестерпимо(и) славы твои; Премінивши фрасунокъ на горную радость,
отложѣмо от себе грѣховную сладост* (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 33); пор.: **виш-
ній:** *і Створителю вышини(х) речей и нїжнихъ: пѣснь и(т) Аггливь,... и и(т)
члкъ прїйми* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 116)**долішній:** *і Царьствовати земными, долѣшимъ симъ въ роды и роды* (XI)
(МСДЯ 1, 697)**дольний:** *і Дальнее прельщение* (XIII) (МСДЯ 1, 697 („земной (?)”))**2) ‘щодо якого дія відбувається зверху / знизу’:****2.1) ‘у якому вода поступає зверху / знизу (про млин)’²⁵****вѣрхній:** *Вѣр’хний млин – коли вода падѣ на колесо звѣрху* (КГ)**горішній:** *і Мельница прозиваемая горишняя о двохъ колахъ мучныхъ* (XVIII)
(Тимч., 569)**2.2) ‘якою розчісують вовну зверху / знизу (про щітку)’****вѣрхній:** *Вѣрхна щіт’ май густá, а спідна май рідкá. ... Коли щіткáйут та
спідну щіт’ прив’язујут до лáвиц’и, а вѣр’хноу чѣшут* (Грицак_В, 240)**спідній** → **вѣрхній** (Грицак_В)**2.3) ‘який подають, запускають верхом / низом (про м’яч, ракету)’****горішній:** *Прекрасно боронив горішні стріли* [‘вид удару у футболі’ – Т. Я.]
і т.зв. „віконця”, клясично розтягаючись в повітрі, наче струна (ЛЛ, 167);**і Ракетъ низовыхъ и горѣшнихъ кидано премного (XVIII) (Тимч., 582)****долішній:** *З долішніми „инітами”, або „щурами”* [‘види ударів у футболі’ –
Т. Я.], *не йшло йому так гладко – був трохи задовгий* (ЛЛ, 868)**ніжній:** (СУМ 5, 409)**низовій** → **горішній** (Тимч.)**2.4) ‘який запряжений зліва / справа (про коня)’****вѣрхній:** (Корз., 81)²⁶

ССК II ‘край, межа’

1) ‘розташований скраю – верхнього / нижнього’**вѣрхній:** *Верхний конецъ смереки се „когүтик”* (Шух. 2, 176); *На верхньому кінці
копїлки вирїзблює кульочку бумбуцик* (Грицак_С 1, 229); *Верхні окрайци*

²⁵ Розрізняють млини з верхнім босм (наливні) і нижнім (підливні). У млинах із нижнім босм колесо оберталось під тиском течії, а в млинах із верхнім босм починало рухатися за допомогою води, яка жолобами подавалася зверху. У Карпатах поширені тільки наливні млини, що пояснює наявність дериватів із „верхньою” орієнтацією. Детально див. *Млин зі села Либохора Сколівського району*, [в:] <http://lvivskansen.org/news/vodyanyj-mlyn-u-lvivskomu-skanseni/> (01.02.2020).

²⁶ На жаль, не виявлено контексту вживання цього прикметника, натомість фіксуємо прислівники *поверху*, *звѣрху*, а також *горїхом* зі значенням ‘зліва (про місце запрягання підпряжного коня, який іде „верхом”, не борозною)’: *Став гнідого в бурузні, а кáруго – звѣрху* (Корз., 126); *Декóли тѣжко орати, то я два коні запрїгаю. Тоди иден иде в борозду, а другий – поверху* (СБ, 236); *Иде гур’їхом* (Аркушин, 111).

<паски> сушили, бо вони – сячені – помагали бетежним (УЗГ, 316); ♦ *верхня стать* ‘крайня плоть’: *З véрхньої статі хлѡпської обтинáli кінчик* (Хіб., 414)

горішній: *Здвоєна спіраля, названа так лише через певну схожість з горішнім кінцем сего інструменту* (Кордуба, 194); *Вишиткы <хлопці> мають в руках довгы палицы з прибитыми до горішнього кінця бляшками* (Верхр_Л, 223); *Повисше горішньої границі лісів (1670 т.) росте „жéреб”* (Шух. 1, 18); *Спідній кінець тину лежить на брусі, а горішній є прикріплений під стріхою* (Коб_МК, 27), а також: **вішній:** *Мар’іц’і ніжній край <поля>, а Николаєви серидіна, а Ан’н’і вішній край* (УГР, 238); **і** *Съ вышьнаго краа до нижьнаго* (ХІ) (МСДЯ 1, 458); *Завѣса цркѣвна розодралася надвое, зъ вышьнего краю ажъ до нижьнаго* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 77)

долішній → **горішній** (Шух.); *Щоби долішній кінець фіртки не вбивався в землю, підкладають під нього камінну плитку* (Коб_МК, 36); **і** *А даль есмь и землю рольную ... о(т) бреховича дубья по долъшній коньць деречину гайку* (СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1, 316; Тимч., 775)

ніжній: *Давай п’ідр’іже”мо трѡха з ніжного крайу, бо задбўга та сп’ідниц’а, нефайно, так’е дойге* (ЗА); **і** *(Граница) горѣ к водуйцѣ подлѣ дубины [‘дубовий гай’ – Т. Я.], по нижний конецъ дубины* (ХV) (Тимч., 835)

спідній → **горішній** (Коб_МК)

1.1) ‘який виявляється надміру, надмірний’

верховій: *У иншій четверти ячменю, то буде щертових [‘насіпаний до країв’ – Т. Я.] мірок дев’ять, а верхових вісім* (СГ 4, 525); ♦ *верхова кров ‘надмір крові’: Як напада верхова кров (корову), то прибігають къ кровопусканію, отрезая кончикъ уха* (Яв., 72)

1.2) ‘розташований на вищому / нижчому рівні’:

1.2.1) ‘вищий / нижчий за єрархією, підпорядкуванням’

véрхній: *Хто буў спідний – буде véр’хний, а хто буў véр’хний – буде спідний* (КГ); **і** *Призиваючи бого(в) свои(х) на помо(ц), верхнихъ и низки(х)* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 237); *Кровопрѡци, лживѣ прѡрци, верхнѣ оучителіє, слѣповѡдци, лицемѣри* (ХVІІ); *Не доводится при верхной апелляціи в судѣ главномъ єднои персонѣ рокъ по року сидѣти* (ХVІІІ) (Тимч., 218-219, 746)

верховій: (Жел. 1, 64)

верхѡвній: **і** *На грѡбѣ врѡховнаго ап̄ла Петра* (ХІ); *Кдѣ ли верховънии апостоли* (ХІІ) (МСДЯ 1, 465); *Діаволь ... и Петра верховного апостола на отце-пенство привел; Петръ, верховный апостоль* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 117); *(Христось) ожививъ дівку [‘донька’ – Т. Я.] церковного члвѣка верховного* (ХVІІІ) (Тимч., 219, 851)

горішній: **і** *Зачудовали са горѣшніє аггли [‘ангелі’ – Т. Я.] ... Отповѣдѣли им долніи аггли ...* (ХVІІІ) (Тимч., 773); пор. також: **вішній:** *Не впрохав нижнього, не впрѡсиши вищого* (Номис, 22; СГ 2, 563); *На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться* [СГ 1, 143]; *Хто ображає висших від себе, той наживає собі сорому* (Франко 2, 555)

дóльний → горі́шній (Тимч.); **і** Тыи ... были з̣ архаггльського чину, а ... тыи з̣ аггльського дóльного и послѣднього чина (XVII) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 110 („нижній (про ранг, чин)”))

ні́жній → вѣрхній (Тимч.); Не впрохав нижнѣго, не впросиши вищого (Номис, 22; СГ 2, 563); **і** Всѣмъ нашимъ княземъ великимъ и середнимъ и нижнимъ ... и польскимъ кнѣземъ высокимъ и нижнимъ ... І всѣмъ людемъ высокимъ и нижнимъ (XIV) (МСДЯ 2, 447 („младшій, менѣе значительный”))

спі́дній → вѣрхній (КГ)

1.2.1.1) ‘найголовніший, найважливіший (про подію)’

верхóвний: ♦ *верховне свято ‘Великдень’: Ой пішу піс’мо, пішу, запáхла ми мйáта, так т’а б́ду, л’уб’ку, жд́жати, к вер’хóуного с’вйáта* (КГ)

1.2.2) ‘який стоїть у піраміді вище / нижче за інших (про людину)’

вѣрхній: *Спідньому вчулось, що він верхнього міря, та каже: „аршин!”* (СГ 4, 371)

горі́шній: *На них стають на плече 3 згідно 2 парубки в той спосіб, що кождий з них стає двом долішнім, одному на ліве, другому на праве плече; долішні обносять горішних до округи церкви* (Шух. 4, 238)

долі́шній → горі́шній (Шух.)

спі́дній → вѣрхній (СГ)

ССК III ‘поверхня’

1) ‘який є на поверхні землі / під землею’

вѣрхній: *Вірхну зімн’у кладеме у сп’ут – добру, а гóр’і слаба ўходит. Потому садимé корч’ <винограду>* (УГР, 318); **і** *Видел єсми унизу греблю: вода долишня мало не ровно з ставовою верхнею водою лежить* (XVI) (Тимч., 772)

горі́шній: *Знявши горішню верству ґрунту чорної землі лопатами та мотиками, викопують яму* (Русов, 43)

долі́шній → вѣрхній (Тимч.)

ні́жній: *Вин <сатана> думав йикби то Адама и Йиву з царства на подол, то є на цю нижню, периу земню поза царством, забрати* (Шух. 5, 8)

1.1) ‘який є на поверхні об’єкта / на дні, під об’єктом’

спі́дній: *Аб́ї дістати спідну т́ртіцу, м́сію перевер́ці усі т́ртіци* (КСГГ)

1.2) ‘який піднімається / не піднімається на поверхню рідини’

вѣрхній: ♦ *верхне молоко ‘сметанка, вершки’: Молоко іме_с’а, вірхн’е молоко – сметáну ізбирају гет, а то друге називаје_с’а самукыша* (УГР, 284)

2) ‘розташований із зовнішнього / внутрішнього боку; зовнішній / внутрішній’

вѣрхній: *Дістають й до нині жовту краску з цибуліня (верхних шкаралуп цибулі) через заварене їх з водою* (Кордуба, 175); *Оббирають верхню лу́пу <гарбуза>, р́жуть на подовгуваті кавалки, наливають водою і варять; Риж тот дают в Гдині до фабрики, шо називаєтси по полски „луцарня”, в котрій єго піхають, аби обчистити з верхної луски* (Гк, 94)

горі́шній: *З другого (нутрішнѣго) боку дверей до тієї-ж таки лутки прироблена залізна засувка з зазубнями на горішній стороні* (Мог., 79)

спідній: Луб з верха зістругували, а спідну кору, мязгу, що є мокра, лишали на дереві (Зубр_ГО, 38)

2.1) 'лицьовий / виворотний (про бік тканини)'

горішній: Сторона полотна чи сукна, на якій видно вишитий взір, се „правий бік”, а противна сторона „лівий бік”; правим боком звернене имате чи одяга на верх, а лівим до тіла; бік полотна, звернений при шиттю до швалі, називає ся „долішній”, а тот від неї „горішній” (Шух. 2, 154; СГ 1, 312)

долішній → горішній (Шух.)

спідній: ♦ спідне сукно 'підкладка': Сердак не має з заду двох фалд загнених і пристаючих до спідного сукна (Зубр_ВН, 74)

2.1.1) 'пришитий із лицевого / внутрішнього боку на одяг (про елемент одягу)'

вєрхній: Кар¹ман¹ | верхн¹ 'її (Берез., 100)

долішній: Професор витягав з правої долішньої кишені своєї блюзи сиву нотатку в формі шістнадцятки; Ця патка належить до долішньої кишені френча (ЛЛ, 528, 570)

2.2) 'який одягають поверх об'єкта / під об'єкт':

2.2.1) 'який одягають поверх іншого одягу / під інший одяг'

вєрхній: Верхня вовняна ноша (Зубр_ВН, 69); Бирі на с'а вір'хн'оїє пл'ат'а (КГ); *mi da'la | druhi | gac' i i ko'sul' u | sprinn' u i | ver' xp' u* (РП, 13); *suknia* ['спідниця' – Т. Я.] z *hrubsoho polotna, werchnia suknia* (Sł, 125); *Сердак служію у гуцулію за вєрхній од'ех* (КСГГ); *То'д' і | шили | од'аг та'кїї/ сп'ідни'ц'ї і | верхн'її/ кра' сили ше | краскоюу з бузи'ни* (ВГХ, 250); **і** *Ризоу врьхънюю* (ХІ) (МСДЯ 1, 467); *Бючому та в' челюст', наставъ и дрѣзю, а о(т) берѣчого оу тебе верхнюю шатъ, испо(д)нѣ не борони* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13, 183; Тимч., 126)

спідній → вєрхній (РП; СУМ¹⁶⁻¹⁷; Тимч.); *Спідня одяга* (СГ 4, 177); *Лейбики без рукавів носять в літі лиш жінки, хлопці беруть їх під лейбик з рукавами, в зимі всі носять їх за спідну одіж* (Зубр_ГО, 24); *Шоби сорочки спідні були білі, то їх золя в зілници* (БГ_С, 508); *По'койніка оді'вали у | білу с'підну со'рочку с с'вого простого полотна* (БГ_Т, 243); **і** *Убране споднее* (ХVІІ) (Тимч_М, 345)

2.2.2) 'який одягають поверх постелі / на який одягають спальню білизну (про пошивку, напірник)'²⁷

вєрхній: *Вєрхня пірниця (пірянка)* (ЛАЗО, кк. 349-350); *perunianka werchnia; zaholowczina werchnia* (Sł, 88); **і** *Наволочки двої вєрхние одні швабского* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 237)

2.3) 'зовнішній, покритий шкірою / внутрішній (про бік кисті руки)'

вєрхній: Деінде обмивають чоловіка, клямку від дверей і вікна верхньою стороною руки на відлів і дають уреченому напити ся (Груш., 1)

горішній: Вдарити когось на відлів, тоб-то горішньою частею руки, не долонею, вважає ся більшою зневагою, ніж удар долонею (Франко 1, 209)

²⁷ Цю семантичну ознаку реалізує іменник *студниц'а* 'напірник', засвідчений у закарпатських говірках: *Вир'хниц'ї* ['пошивка' – Т. Я.] *забрала, лишє студниц'ї с'а ост'али с' парєн* (КГ).

2.3.1) ‘найближчий до поверхні шкіри; поверхневий – ізсередини / зовні (про орган, покрив на шкірі тощо)’

вѣрхній: ♦ *жила верхня* ‘головна вена, поверхнева вена верхньої кінцівки’: *і S літера показуєть цефадикъ або гѣмерацію, котора тиж са зовет жила верхня правого бокъ и рамена* (XVII) (Тимч., 628)

ніжній: *Густа ос'т'* [‘підшерсток’ – Т. Я.] *ніжн'а в собаки* (Аркушин, 370)

спідній: *Виходить „чистий волос” і „штим”* (пуста, коротка, спідна вовна) (Шух. 2, 151)

2.4) ‘помітний, зовнішній (про рису, ваду)’

верховій: ♦ *верховий ганч* ‘зовнішня вада’: *Оскільки <при купні й продажі> „ганч” був верховій і купець його при купні видів, тоді продавець за нього не відповідає* (Он. 1, 92)

Висновки

Проведений аналіз засвідчив відмінності у світосприйнятті носіїв різних говорів, адже мешканці степів і гір по-різному сприймають ландшафти та пов’язані з ними явища. Зокрема виявлено спеціальні назви для номінації різних частин села (*вір'хн'ий коніць*, *горішній кінець*, *го'р'ішн'ий край*, *вішн'ий коніць*, *ніжн'ий коніць* та ін.), що характерно для гірської місцевості, а також для назви вітрів (із верхів'я чи пониззя, із гір чи долів). Це підтверджують і вузько діалектні номінації, унікальні, часто незрозумілі представникам інших етногруп, які надають індивідуальності, оригінальності картинам світу мікросоціумів, наприклад: з життя карпатських лісорубів-„бутинарів” (‘який під час спускання дерева з гори стоїть вгорі / внизу (про людину)’, ‘який росте з іншої гілки (не від стовбура) / від стовбура (про гілку)’), полонинських вівчарів (‘якою розчісують вовну зверху / знизу (про щітку)’ чи землеробів-волинян (‘запряжений зліва (про коня)’ та ін.

Доповнюють семантичну панораму, виявляючи особливості діалектної картини світу, фразеологізми (*ніті до вѣрхніх людѣй* ‘померти’), сталі словосполучення (*верховѣ свято*, *горішня яма*, *вѣрхня / ніжня чѣрга*, *низовѣ військо* та ін.), які нотують джерела різних часових зрізів.

Аналізовані прикметники здебільшого належать до найдавнішого лексичного пласту: від XI ст. пам’ятки української мови документують прикметники *верхній*, *верховній*, *горішній*, *долішній*, *дольний*, *нижній*, від XII – *горний*, від XV – *верховній*, *спідній*, від XVI – *верховій*, XVII – *низовий*.

Завдяки методу „часткового гніздування” вдалося віднайти спорадичні лексичні, словотвірні, семантичні варіанти, здебільшого не засвідчені у словниках як гасла, а застосований ономасіологічний підхід до опису дериватів – від значення до слова – уможливив якнайповніше представлення фрагменту діалектної картини світу українців, репрезентований у семантичній опозиції і відображений за допомогою дериватів.

Абревіатури

- Аркушин – Г. Аркушин, *Словник західнополіських говірок. А-Я*, Луцьк 2016.
- БГ_С – *Словник буковинських говірок*, за ред. Н.В. Гуйванюк, Чернівці 2005.
- БГ_Т – *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів*, укл. Н. Руснак, Н. Гуйванюк та ін., Чернівці 2006.
- Берез. – Г. Березовська, *Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках*, Умань 2010.
- Бондар – *Словник українських говорів Одещини*, за ред. О.І. Бондаря, Одеса 2011.
- ВГХ – *Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів*, упор. Н.Д. Коваленко, Б.О. Коваленко, Кам'янець-Подільський 2019.
- Верхр_Б – І. Верхратський, *Говір батюків*, „Збірник фільологічної секції НТШ”, т. 15, Львів 1912.
- Верхр_З – І. Верхратський, *Говор Замішаниців*, „Записки НТШ”, т. 3, Львів 1894, с. 153-210.
- Верхр_Л – І. Верхратський, *Про говір галицьких лемків*, „Збірник фільологічної секції НТШ”, т. 5, Львів 1902.
- Гк – *Календар гуцульський на рік 1935*, Накладом т-ва приятелів Гуцулшніни.
- Гол. – Я.Ф. Головацький, *Матеріали для словаря малорусского наречия*, [в:] *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, т. 10, Пряшів 1982, с. 311-612.
- Голянич – М. Голянич, *Мовний портрет села Тюдів*, т. 1, Івано-Франківськ 2018.
- Горбач_Б – О. Горбач, *Південно-буковинська гуцульська говірка с. Бродина, пов. Радівці, Румунія*, [в:] *Його ж, Зібрання статей. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*, Мюнхен 1997, с. 136-275.
- Горощак – Я. Горощак, *Перший лемківсько-польській словник*, Легніца 1993.
- Грицак_В – М. Грицак, *Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах)*, Львів 2008.
- Грицак_С – М.А. Грицак, *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області*, вип. 1, за ред. П.Ю. Гриценка, Київ 2017.
- Груш. – М. Грушевський, *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини*, ч. I, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. 8, Львів 1906.
- Жел. – С. Желеховский, С. Недільский, *Малорусско-німецький словар*, т. 1-2, Львів 1886.
- ЗА – Записи авторки.
- Зубр_ГО – М. Зубрицький, *Годівля, купно і продаж овець у Мианци старосамбірського повіту*, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. 6, Львів 1905, с. 1-40.
- Зубр_ВН – М. Зубрицький, *Верхня вовняна ноша українсько-руського народу в Галичині*, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. 10, ч. 1, Львів 1908, с. 69-75.
- КГ – *Картотека „Словника говірок Закарпатської обл.” М.А. Грицака*, зберігається в Інституті української мови НАН України, Київ.
- Кміт – *Словник бойківського говору*, укл. Ю. Кміт, „Літопис Бойківщини”, ч. 3-11, Самбір 1934-1939.
- Коб_МК – В. Кобільник, *Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту*, ч. 2, „Літопис Бойківщини”, ч. 8, р. 6, Самбір 1936, с. 15-71.
- Коб_Щ – В. Кобільник, *Історія самбірської церкви Р[іздва] Пр[есвятої] Д[іви] М[арії]*, „Літопис Бойківщини”, ч. 9, р. 7, Самбір 1937, с. 1-62.
- Колесса – *Мельодії українських народніх дум*, запис. і ред. Ф. Колесси, Львів 1910, с. 1-178.

- Кордуба – М. Кордуба, *Писанки на Галицькій Волині*, [в:] *Матеріяли до українсько-руської етнології*, т. 1, Львів 1899, с. 96-110.
- Корз. – М.М. Корзонюк, *Матеріали до словника західно-волинських говірок*, [в:] *Українська діалектна лексика*, Київ 1987, с. 62-267.
- КСГГ – *Картотека „Словника гуцульських говірок”*, зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.
- ЛАЗО – Й.О. Дзендзелівський, *Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР*, ч. 3, Ужгород 1993.
- ЛЛ – Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська та ін., *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, 3-є вид., Львів 2015.
- Лом. – М. Ломацький, „*Верховино, світку ти наш*”. *Нариси з Гуцульщини*, Нью Йорк 1960.
- Матіїв – М. Матіїв, *Словник говірок Центральної Бойківщини*, Київ – Сімферополь 2013.
- Мог. – М. Могильченко, *Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині*, [в:] *Матеріяли до українсько-руської етнології*, т. 1, Львів 1899, с. 53-67.
- Мосора – М. Мосора, *Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою*. 1885-1896, рукопис, зберігається в архіві І. Франка у Києві, №3/100.
- МСДЯ – И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1-3, Санкт-Петербург 1893-1903.
- Номис – М. Номис, *Українські приказки, прислів’я, і таке інше*, Санкт-Петербург 1864.
- Он. – М.Й. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, ч. 1-2, Київ 1984.
- Онишук – А. Онишук, *Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907-1908*, [в:] *Матеріяли до української етнології*, т. 9, Львів 1909, с. 1-139.
- Панцьо – С. Панцьо, Н. Лісняк, *Словник прикметникового лексикону лемківських говірок*, Тернопіль 2015.
- Пиртей – П. Пиртей, *Словник лемківської говірки: Матеріали до словника*. Івано-Франківськ 1986.
- Писк. – Ф. Пискуновъ, *Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актоваго языка*, Киев 1882.
- РП – *Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки східної Словаччини*, підгот. О. Лешка, Р. Шішкова, М. Мушинка, Нью-Йорк – Прага – Київ 1998.
- Русов – М. Русов, *Гончарство у с. Опошні у Полтавщині*, [в:] *Матеріяли до української етнології*, т. 6, Львів 1905, с. 41-59.
- Сабадош – І. Сабадош, *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*, Ужгород, 2008.
- СБ – Ю. Гнатишак, *Слова з Болехова*, співавт.: Н.Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Львів 2017.
- СБ² – Ю. Гнатишак, *Слова з Болехова*, співавт.: Н.Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, рукопис, 2-е вид. доповн., зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів.
- СГ – *Словарь української мови*, за ред. Б. Грінченка, т. 1-4, Київ 1907-1909.
- СГ² – *Словник української мови*, за ред. С. Єфремова, А. Ніковського; упор. Б. Грінченко, репринт з видання 1927 р., т. 1-3, Київ 2017.
- Śl – J. Rieger, *Ślownictwo i nazewnictwo lemkowskię*, Warszawa 1995.
- СН – А. Ніковський, *Українсько-російський словник*, репринт з видання 1926 р., Київ 2018.

- СУМ – *Словник української мови*, т. 1-11, Київ 1970-1980.
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*, т. 1-2, Київ 1977-1978.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Словник української мови XVI – I пол. XVII ст.*, вип. 1-17, Львів 1994-2017.
- СУМ₂₀ – *Тлумачний словник української мови*, т. 1-10, [в:] <https://services.ulif.org.ua/exp/Entry/index?wordid=1&page=0> (01.02.2020)
- Тимч. – Є. Тимченко, *Історичний словник українського язика*, зош. 1-2 (А-Ж), Харків – Київ 1930-1932.
- Тимч М – Є. Тимченко, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.*, т. 1-2, підгот. до друку В. Німчук, Г. Лиса. Київ – Нью-Йорк, 2002.
- УГР – М. Павлюк, І. Робчук, *Українські говори Румунії. Діалектні тексти*. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто 2003.
- УЗГ – *Українські закарпатські говірки*, упор. О. Мигoliniнець, О. Пискач. Ужгород 2004.
- ФСП – Н.Д. Коваленко, *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*, Кам'янець-Подільський 2019.
- Франко – І. Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1-3, „Етнографічний збірник”, т. 10, 16, 23-24, 27-28, Львів 1901-1910.
- Хіб. – Н. Хібеба, *Матеріали до словника говірки села Росохи Старосамбірського району Львівської області (С-Я)*, [в:] *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам'ятка*, Львів 2019, с. 280-423.
- Шек. – П. Шекерик-Доників, *Рік у віруваннях гуцулів*, Верховина 2009.
- Шило – Г. Шило, *Наддністрянський регіональний словник*, Львів – Нью-Йорк 2008.
- Шух. – В. Шухевич, *Гуцульщина*, ч. 1-5, Львів 1899-1908.
- Яв. – Д.І. Яворницький, *Словник української мови*, т. 1 (А-К), Катеринослав 1920.

References

Sources

- Arkushyn H., *Slovník zakhidnopolis'kykh hovirok*. A-Ya, Luts'k 2016.
- Bukovyns'ki hoviryky: *khrestomatiya dialektnykh tekstiv*, uкл. N. Rusnak, N. Huvvanyuk ta in., Chernivtsi 2006.
- Berezovs'ka H., *Slovník nazv odyahu ta vzuttya u skhidnopodil's'kykh hovirkakh*, Uman' 2010.
- Dzendselivs'kyu Y.O., *Linhvistychnyy atlas ukrayins'kykh hovoriv Zakarpats'koyi oblasti URSR*, ch. 3, Uzhhorod 1993.
- Hnatyshak Yu., *Slova z Bolekhova*, spivavt.: N. Khobzey, O. Simovych, T. Yastrems'ka, L'viv 2017.
- Hnatyshak Yu., *Slova z Bolekhova*, spivavt.: N.Khobzey, O. Simovych, T. Yastrems'ka, rukopys, 2-e vyd. dopovn., zberihayet'sya v Instytuti ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, L'viv.
- Holovatskyu Ya.F., *Materyaly dlya slovarya malorusskoho narechyya*, [v:] *Naukovyy zbirnyk Muzeyu ukrayins'koyi kul'tury u Svydnyku*, t. 10, Pryashiv 1982.
- Holyanych M., *Movnyy portret sela Tyudiv*, t. 1, Ivano-Frankivs'k 2018.
- Horbach O., *Pivdenno-bukovyns'ka hutsul's'ka hovirka s. Brodyna, pov. Radivtsi, Rumuniya*, [v:] Yoho zh, *Zibrannya stately. VIII: Istoriya movy. Diyalektolohiya. Leksykolohiya*, Myunkhen 1997.
- Horoshchak Ya., *Pershyy lemkiivsko-pol'skiy slovník*, Legnica 1993.
- Hrytsak M., *Skarby hutsul's'kohoho hovoru: Rosishka (vivcharstvo v tekstakh)*, L'viv 2008.

- Hrytsak M.A., *Materialy do Slovnyka ukrayins'kykh hovirok Zakarpats'koyi oblasti*, вып. 1, за ред. P.Yu. Hrytsenka, Kyiv 2017.
- Hrushevs'kyi M., *Dytyna v zvychayakh i viruvannyakh ukrayins'koho naroda. Materialy z poludnevoyi Kyivshchyny*, ch. I, [v:] *Materialy do ukrayins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi*, t. 8, L'viv 1906.
- Kalyendar hutsul's'kyi na rik 1935*, Nakladom t-va pryvateliv Hutsulshyny.
- Kartoteka „Slovnyka hovirok Zakarpats'koyi obl.” M.A. Hrytsaka*, zberihayet'sya v Instytuti ukrayins'koyi movy NAN Ukrayiny, Kyiv.
- Kobil'nyk V., *Material'na kul'tura sela Zhukotyna, turchans'koho povitu*, ch. 2, „Litopys Boykivshchyny”, ch. 8, r. 6, Sambir 1936.
- Kobil'nyk V., *Istoriya sambirs'koyi tserkvy R[izdva] Pr[esvyatoyi] D[ivy] M[ariyi]*, „Litopys Boykivshchyny”, ch. 9, r. 7, Sambir 1937.
- Korduba M., *Pysanky na Halyts'kiy Volynyi*, [v:] *Materialy do ukrayins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi*, t. 1, L'viv 1899.
- Korzonyuk M.M., *Materialy do slovnyka zakhidno-volyns'kykh hovirok*, [v:] *Ukrayins'ka dialektna leksyka*, Kyiv 1987.
- Kartoteka „Slovnyka hutsul's'kykh hovirok”*, zberihayet'sya v Instytuti ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, L'viv.
- Khobzey N., Simovych K., Yastrems'ka T. ta in., *Leksykon l'vivs'kyy: povazhno i na zhart*, 3-ye vyd., L'viv 2015.
- Lomats'kyi M., „*Verkhovyno, svitku ty nash*”. *Narysy z Hutsul'shchyny*, New York 1960.
- Matiyiv M., *Slovnyk hovirok Tsentral'noyi Boykivshchyny*, Kyiv – Simferopol' 2013.
- Mel'odiyi ukrayins'kykh narodnykh dum*, zapys. i red. F. Kolesy, L'viv 1910.
- Mohyl'chenko M., *Honcharstvo u s. Oleshnyi u Chernihivshchyni*, [v:] *Materialy do ukrayins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi*, t. 1, L'viv 1899.
- Mosora M., *Slovar hutsul's'kyy zibranyy Mykhaylom Mosoroyu. 1885-1896*, rukopys, zberihayet'sya v arkhivi I. Franka u Kyjevi, № 3/100.
- Nikovs'kyi A., *Ukrayins'ko-rosiys'kyy slovnyk, reprints z vydannya 1926 r.*, Kyiv 2018.
- Nomys M., *Ukrayins'ki prykazky, prysliv'ya, i take inshe*, Sankt-Peterburh 1864.
- Onyshkevych M.Y., *Slovnyk boykivs'kykh hovirok*, ch. 1-2, Kyiv 1984.
- Onyshchuk A., *Materialy do hutsul's'koyi demonol'ogiyi. Zapysani u Zelenytsy, nadvirnyans'koho povita, 1907-1908*, [v:] *Materialy do ukrayins'koyi etnol'ogiyi*, t. 9, L'viv 1909.
- Pants'o S., Lisnyak N., *Slovnyk prykmetnykovoho leksykonu lemivs'kykh hovirok*, Ternopil' 2015.
- Pyrtey P., *Slovnyk lemivs'koyi hovirky: Materialy do slovnyka*, Ivano-Frankivs'k 1986.
- Pyskunov" F., *Malorossiysko-chervonorusskiy slovar' zhyvaho y aktovoho yazyka*, Kyev 1882.
- Rieger J., *Słownictwo i nazewnictwo lemkowski*, Warszawa 1995.
- Rozpovidi z Pidkarpattya: Ukrayins'ki hovirky skhidnoyi Slovachchyny*, pidhot. O. Leshka, R. Shishkova, M. Mushynka, New York – Praha – Kyiv 1998.
- Rusov M., *Honcharstvo u s. Oposhnyi u Poltavshchyni*, [v:] *Materialy do ukrayins'koyi etnol'ogiyi*, t. 6, L'viv 1905.
- Sabadosh I., *Slovnyk zakarpats'koyi hovirky sela Sokyrnytsya Khusts'koho rayonu*, Uzhhorod, 2008.
- Slovar' ukrayins'koyi movy*, za red. B. Hrinchenka, t. 1-4, Kyiv 1907-1909.
- Slovnyk boykivs'koho hovor*, ukl. Yu. Kmit, „Litopys Boykivshchyny”, ch. 3-11, Sambir 1934-1939.
- Slovnyk bukovyns'kykh hovirok*, za red. N.V. Huyvanyuk. Chernivtsi 2005.

- Slovník ukrajyns'kykh hovoriv Odeshchyny*, za red. O.I. Bondarya. Odesa 2011.
- Slovník ukrajyns'koyi movy*, za red. S. Yefremova, A. Nikovs'koho; upor. B. Hrinchenko, reprints z vydannya 1927 r., t. 1-3, Kyiv 2017.
- Slovník ukrajyns'koyi movy*, t. 1-11, Kyiv 1970-1980.
- Slovník staroukrajyns'koyi movy XIV-XV st.*, t. 1-2, Kyiv 1977-1978.
- Slovník ukrajyns'koyi movy XVI – I pol. XVII st.*, vyp. 1-17, L'viv 1994-2017.
- Sreznevskiy I.I., *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka*, t. 1-3, Sankt-Peterburg 1893-1903.
- Thumachnyy slovník ukrajyns'koyi movy*, t. 1-10, [v:] <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1>
- Verkhrats'kyi I., *Hovir batyukiv*, „Zbirnyk fil'ologichnoyi sektsiyi NTSh”, t. 15, L'viv 1912.
- Verkhrats'kyi I., *Hovor Zamishantsyiv*, „Zapysky NTSh”, t. 3, L'viv 1894.
- Verkhrats'kyi I., *Pro hovir halytskykh lemків*, „Zbirnyk fil'ologichnoyi sektsiyi NTSh”, t. 5, L'viv 1902.
- Volyns'ki hovirky Khmel'nychchyny. Zbirnyk dialektnykh tekstiv*, upor. N.D. Kovalenko, B.O. Kovalenko, Kam"yanets'-Podil's'kyi 2019.
- Zhelekhovskyy Ye., Nedil'skyy S., *Malorusko-nyimetskyy slovar*, t. 1-2, L'viv 1886.
- Zubryts'kyi M., *Hodivlya, kupno i prodazh ovets' u Mshantsy starosambirs'koho povitu*, [v:] *Materiyaly do ukrajyns'ko-rus'koyi etnol'ogiyi*, t. 6, L'viv 1905.
- Zubryts'kyi M., *Verkhnya vovnyana nosha ukrajyns'ko-rus'koho naroda v Halychyni*, [v:] *Materiyaly do ukrajyns'ko-rus'koyi etnol'ogiyi*, t. 10, ch. 1, L'viv 1908.

Studies

- Apresyan Yu.D., *Deyksis v leksike i grammatike i naivnaya model' mira*, [v:] *Semiotika i informatika. Opera selecta*, vyp. 35, Moskva 1997.
- Apresyan Yu.D., *Issledovaniya po semantike i leksikografii*, t. I: *Paradigmatika*, Moskva 2009.
- Apresyan Yu.D., *Leksicheskaya semantika (sinonimicheskiye sredstva yazyka)*, Moskva 1974.
- Arkushyn H.L., *Imennyi slovotvir zakhidnopolis'koho hovoru*, Luts'k 2004.
- Flyagina M.F., *Verkh i niz kak osnovnyye obrazy geograficheskogo prostranstva (na materiale geograficheskoy leksiki donskikh govorov)*, „Izvestiya VGPU” 2012, № 6 (70).
- Holyk R., *Hory, dolyny i teksty: etnosemiotyka fol'klornoho prostoru Yana Adamovs'koho i „kul'turolohiya pryrody” Yatseka Voznyakovs'koho*, [v:] *Dialektolohichni studiyi. 3: Zbirnyk pam"yati Yaroslavy Zakrevs'koyi*, L'viv 2003.
- Hrytsenko P.Yu., *Areal'ne varyuvannya leksyky*, Kyiv 1990.
- Ivanov V.V., Toporov V.N., *Issledovaniya v oblasti slavyanskikh drevnostey. Leksicheskiye i frazeologicheskiye voprosy rekonstruktsii tekstov*, Moskva 1974.
- Karpilovs'ka Ye.A., *Korenevyy hnizdovyy slovník ukrajyns'koyi movy*, Kyiv 2002.
- Kocherhan M.P., *Zistavne movoznavstvo i problema movnykh kartyn svitu*, „Movoznavstvo” 2004, № 5-6.
- Lassan E., *Kul'turnyye kontsepty kak uzlovyye tochki kartiny mira i predmet lingvokul'turologii. Yazyk opisaniya kontseptov*, [v:] *Lingvokul'turologiya. Ocherk russkoy kontseptologii*, Vil'nyus 2008.
- Nefedova E.A., *Mnogoznachnost' i sinonimiya v dialektnom prostranstve*, Moskva 2008.
- Ponomareva N.V., *Semanticheskyy i slovoobrazovatel'nyy potentsial imen topologicheskikh zon verkh / niz (na materiale russkogo literaturnogo yazyka)*, avtoreferat na soiskaniye stepeni kandidata filologicheskikh nauk, Kemerovo 2007.

- Popova N.M., *Modelyuvannya natsional'noyi kontseptosfery: semantychnyy analiz ta kohnityvna interpretatsiya*, „Problemy semantyky slova, rechennya ta tekstu” 2013, vyp. 31.
- Shevel'ov Yu., *Istorychna fonolohiya ukrayins'koyi movy*, per. z anhl., Kharkiv 2002.
- Svyate Pys'mo Staroho ta Novoho Zavitu, perekl. I. Khomenka, United Bible Societies 1990.
- Tolstaya S.M., *Motivatsionnyye semanticheskiye modeli i kartina mira*, „Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii” 2002, № 1 (3).
- Tolstoy N.I., *Slavyanskaya geograficheskaya terminologiya (semasiologicheskiye etyudy)*, Moskva 1969.
- Tsiv'yan T.V., *Lingvisticheskiye osnovy balkanskoy kartiny mira*, Moskva 1990.
- Yastrems'ka T., *Do problemy korelyatsiyi formal'noyi i semantychnoyi struktury deryvativ iz korenem -verkh-*, [v:] *Język w regionie – region w języku 2*, red. B. Osowski, P. Michalska-Górecka, J. Kobus, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań 2017.
- Yastrems'ka T., *Kontsept „verkh”*: leksyko-semantychna interpretatsiya v dialektnomu prostori, [v:] *Dialektolohichni studiyi. 12. Dialekt i pam"yarka*, L'viv 2019.
- Yastrems'ka T., *Lokatyvni pryslivnyky v hovirkakh ukrayins'koyi movy: leksykohrafichne modelyuvannya*, „Prace Filologiczne”, t. LXXIV, Warszawa 2019.
- Yastrems'ka T., *Pryslivnyky mistysya v hovorakh ukrayins'koyi movy: statychna lokalizatsiya*, „Linhvistyka”, № 1 (38), hol. red. K.D. Hlukhovtseva, Starobil's'k 2018.
- Yastrems'ka T., *Semantychna opozyttsiya hori – doli v hovirkakh pivdenno-zakhidnoho narichchya ukrayins'koyi movy*, [v:] *Gwary dziś*, t. 9, Poznań 2017.
- Yastrems'ka T., *Slovotvirne hnizdo: problema mnozhynnoyi motyvatsiyi*, [v:] *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filolohichna*, vyp. 64, ch. 1, L'viv 2017.

ПРО АВТОРА

Тетяна Ястремська – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine), заступник директора з наукової роботи. **Монографії:** *Традиційне гуцульське пастухування*, Львів 2008; *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Львів 2009, (вид. 4 2019; співавтор); *Гуцульські світи. Лексикон*, Львів 2013 (співавтор). **Статті:** *The lexeme verkh: its phonetic and semantic features, and derivative resources in south-western dialects of Ukrainian*, „LingVaria” 2015, № 1 (19); *До проблеми кореляції формальної і семантичної структури дериwатив із коренем -верх-*, [w:] *Język w regionie – region w języku 2*, red. B. Osowski, P. Michalska-Górecka, J. Kobus, A. Piotrowska-Wojaczyk Poznań 2017; *Локативні прислівники в говірках української мови: лексикографічне моделювання*, „Prace filologiczne” 2019, LXXIV, Warszawa.

ORCID: 0000-0001-9619-7730

Email: tetyana.yastremska@gmail.com